

Feld István: 13. századi nemesi várak toronyépületei

Rövid referátumomban - mely természetesen nem vállalkozhat a választott téma teljességre törekvő tárgyalására - a várépítészet azon korszakával kívánok foglalkozni, amelyben a legnagyobb számban épültek magánvárak a középkori Magyar Királyság területén. A címben szerepeltetett 13. századot tehát kérem "pars pro toto"-ként értelmezni, azaz akár a 12-14. századokat is érthetjük alatta. Sőt, most nem kívánok korhatározási vitába szállni Dénes Józseffel sem, aki még a 11. századot is bizonyára ideszámítaná. Azt azonban mégsem tudom megállni, hogy - módszertani tanulságai miatt - ne idézzem legújabb, talán szélesebb körben még nem ismert értékelését az általa feltárt s a következőkben még tárgyalásra kerülő görői várról. Véleménye szerint az a tény, hogy a kisméretű várból csak 13. századi leletanyag került elő, csupán azt bizonyítja, hogy az azt megelőző másfél évszázadban rendszeresen takarították nem csupán a várudvart, de a várat övező szárazárkot is, sőt nem is ástak el ott szemetet - tehát Nyugat-Dunántúl már akkor is civilizáltabb lehetett a keleti végeknél. Azaz a korhatározás alapja véleménye szerint csak a radiocarbon módszer lehet, melynek alkalmazása 1050 plusz-mínusz 60 évet eredményezett.

De a kor meghatározás mellett a beszámoló címében szereplő "nemesi vár" fogalmát is szélesebben kívánom értelmezni, azaz - anélkül, hogy az éppen ebben a században kialakuló nemesség fogalmát bővebben kifejteném - ide számítom azokat a püspöki várakat is, melyeket építtetőik nem rezidenciájukon emeltek, hisz formájuk az eddigi kutatások szerint nem tért el a világi urak erősségeitől. Azaz végül is csak a királyi és a püspöki rezidenciális várak esnek most kívül az érdeklődési területemen - ezekről eddig csupán feltételezte, azonban nem bizonyította a kutatók egy része, hogy egyes esetekben formailag megegyeztek volna a "nemesi várakéval". S végül ami a szélesebb értelmezést illeti, ez magukra az építményekre is áll, azaz mindent ide sorolok, ahol a toronyként való interpretáció felmerült.

Ennek kapcsán azonban hangsúlyoznom kell, hogy több építményről viszont nem kívánok szólni. Így azokról a tornyokról, melyek talán nem is léteztek - példa erre Diósgyőr korai, 14. század eleji vára, ahol a északkeleten, az Anjou-kori saroktorony környezetében a vár 1960-as években végzett feltárása során nyomát sem lették egy hatalmas kerek lakótoronynak - ennek ötlete csak a későbbi feldolgozás során merült fel, hisz hogy is néz ki egy becsületes tartományúri vár torony nélkül?

Nem szólok továbbá olyan tornyokról sem, melyekről biztosan állíthatjuk, hogy késeiak - tehát 15-16. századiak. Ez Csobánc hegyivára esetében régészeti kutatás nélkül is világos, hisz a ma álló

falakon is jól megfigyelhető, hogy a kiugró torony utólag épült neki a korábbi várfalnak nem is szólva a falzatában felhasznált másodlagos kőfaragványokról. Kisnánán volt ugyan ásatás, de délkeleti kaputornyának korhatározása nem ezen, sőt nem is topográfiai helyzete elemzésén alapult (a domb oldalában áll) , hanem a sarkain megfigyelhető púpos kvádereken - annak ellenére, hogy ismert: ez a műforma nem csak a 13. században volt használatos, sőt, ez a típus épp a 15. század első felére jellemző. Néhány esetben - ezek közé tartozik többek között Nógrád - a megmaradt műrészletek (itt ablakkávák) bizonyítják, hogy központi helyzetű tornyok emelése a középkor végén sem volt ritkaság, sőt fontos része volt az ekkor megfigyelhető "hegyi várak reneszánsza" névvel illelhető jelenségnek.

Végül nem szólok olyan tornyokról sem, ahol régészeti kutatás és műrészletek hiányában még nem lehetséges a pontos korhatározás - Regéc hatalmas, mintegy 11x7 m-es belső méretű északi tornya így ugyanúgy kimarad szemlémből, mint Szigliget várhegye legmagasabb pontján emelkedő 10x10 m-es külső méretű toronycsonkja (esetleg toronycsonkjai?), ahol Gere László ásatásaitól várható az igencsak bonyolult kronológiai kérdések tisztázása.

Kisnána példáján utaltam már arra, hogy a régészeti kutatás ténye önmagában kevés a boldogsághoz. Siklós és Sárvár ugyanakkor arra szolgáltatnak példát, hogy még ilyen jelentős felmenő falakkal rendelkező váraknál is gondot okozhat, ha vagy csak ásatásra kerül sor (Siklós), vagy épp ez utóbbi módszer marad el, s csak a falszöveteket vizsgálják (Sárvár). S ha mindehhez még hozzájárul a hiányos dokumentálás is, talán érthetőek fenntartásaim a 13. század végi siklósi vár állítólagos két tornyával szemben - közülük a nyugati kaputorony lett volna - vagy a sárvári 6x7 m-es torony 13. századi eredetét illetően. Sokszor azonban a leggondosabb kutatás sem hozhat eredményt - Csesznek ma álló várának építetői, a Garaiak olyan alaposan bontották el a korábbi várat, hogy ma már aligha állapítható meg, mely falcsontokkal azonosíthatók az itt 1323-ban említett tornyok. Ez az adat elvileg nem zárja ki a Szigligeten és Siklóson is felmerült feltételezést, hogy 1300 körül már több tornya is lehetett egy erősnégnek - de kérdés: egyszerre épültek-e?

Bevezető gondolataimat összefoglalva tehát csak a viszonylag széleskörű régészeti módszerek alkalmazásával vizsgált toronyépületek képezik szemlém tárgyát, s végül ezen belül is főleg csak a mai Magyarország területére szorítkozom.

Az ennek során tett megállapítások közül az első igencsak elszomorító. A 13. század körül emelt nemesi tornyok ugyanis néhány szinte elhanyagolható kivételtől eltekintve már nem állnak - csonkok, néha csupán alaprajzok maradtak ránk belőlük. A szintek, födémek, nyílások a legritkább esetben ismertek, s mindebből következik a vizsgálatukból levonható következtetések korlátozott volta is - így többek között még aligha lehet statisztikailag értékelhető megállapítást tenni arról, hol nyílt az eredeti bejáratuk.

A pusztulás nagy mértéke csupán egy csoport esetében szinte magától értetődő, s ezt a fából, faszerkezettel épült tornyok alkotják. Igencsak jellemző formában maradtak ránk: kis földhalom, árokkal övezve. Erre igen jó példa a zalai Hahót-Alsófakospusztán, okleveles adatok szerint az 1300 körül élt Hahót nembeli Falkosi Herbold rezidenciája, ahol Vándor László részleges ásatása egy centrális faépület létét bizonyította. Cölöplyukak és paticstörmelék utaltak Miklós Zsuzsa feltárásán Váchartyánban két, 9x9 illetve 5x5 m-es építményre - mindkét esetben joggal vethető fel azonban a kérdés, biztosan toronyként kell-e értelmeznünk őket? Egyértelmű igennel válaszolhatunk viszont erre a bevezetőmben már említett, csupán 6,5 m-es átmérőjű Górné esetében, ahol azonban igencsak kérdéses, hogy miből lehetett következtetni szintjei számára, mivel indokolható a közzétett rekonstrukciós rajz monumentálisnak ható, franciás toronyformája.

Fából épített nemesi erődítmények s bennük fatornyok mindenestre egykor igen nagy számban léteztek, s nagy változatosságot mutathattak. Sajnos, még nem került publikálásra a szintén vasi Zalak újabb ásatási alaprajza - itt egy 9x10 m-es boronatalpat tártak fel.

Az árokkal övezett kis földhalmok tehát a legtöbb eddig ismert esetben egy általában centrális elhelyezésű, toronyként értelmezett épület maradványait rejtik magukba, ezek azonban gyakran már szilárd anyagból, kőből vagy téglából épültek. Miklós Zsuzsa, Parádi Nándor, Simon Zoltán és Juan Cabello ásatási eredményei reprezentálják a legjobban ezt a várformát, melynek megnevezésére én a "toronyvár" terminus technicust tartom a legalkalmasabbnak - ide lennének sorolhatóak természetesen az előbb áttekintett "fatornyok" is. Ezeket az átlagosan 10x10 m-es külső méretű vagy 10 m körüli átmérőjű épületeket nevezhetjük lakótoronynak is - bár a hazai szakirodalomban Gerő Lászlónak köszönhetően ez inkább a sokkal nagyobb méretű és elsősorban önállóan álló épületekre használatos, ha egyáltalában volt ilyen - én ezt a fogalmat azonban inkább egy épület-, mint vártípusra használom. A szóban forgó toronyváraknál mindenestre mindig volt külső védelmi vonal, legalább egy árok - a lényeg azonban az, hogy ezek az építmények egyszerre töltötték be

minimálisan két funkciót: lehetőséget biztosítottak uruk szükség esetén való ott-tartózkodására és katonai szempontból védelmet biztosították. Sajnos, még keveset tudunk arról, hogy mennyire voltak még mellettük további, egyszerűbb építmények is.

Ami ezen palánkkal vagy csupán árokkal övezett épületek formáját illeti, a négyzetes alaprajz lehetett a kedveltebb (Kács, Mende), de ismerünk kerek tornyokat is (Sály). Falvastagságuk általában 2 m körül van, földszinti bejáratot nem lehetett rajtuk megfigyelni. Ez utóbbiak alól talán csak a valamivel kisebb Mátraszőlős képez kivételt - vékonyabb falai talán egy egykori könnyebb, faszerkezetű felépítményre utalhatnak - délkeleti részének értelmezése (bejárat? árnyékszék? tűzhely?) nem volt lehetséges.

Nem sokkal több maradt meg azokból a négyzetes tornyokból sem, ahol az eddigi kutatás arra következtetett, hogy az eredeti "toronyvár" egy második építési periódusban egy bonyolultabb várépítmény magja lett. Ez Biberváron az első, sarkain korai púposkváderekkel armírozott, mintegy 7-8 m-es oldalhosszúságú torony körülköpenyezését jelentette - az így létrejött közel 4 m-es falvastagság komoly felépítményt sejtet -, a nyugati, lényegében a pinceszintre vezető bejárat itt nem az első periódusból származónak bizonyult. Zagyvafő tornya már eredetileg is a "szabványos" 10x10 m-es külső mérettel és 2 m körüli falvastagsággal készült - itt a következő periódus már nem csak egy falazott udvart, hanem lakóépületeket is eredményezett.

Ezzel szemben nem egyértelmű a helyzet Boldogkőn, ahol a valamivel nagyobb, 10,5x11,5 m-es torony északnyugati sarka ma is több emelet magasságban áll - sajnos, már minden részlet nélkül. Kutatója elsősorban Gerő László fejlődéelmélete alapján tartotta a vár legelső periódusának - topográfiai helyzete, a fal kapcsolódások és a rétegviszonyok ugyanis azt is elképzelhetőnek teszik, hogy a háromszögű "toronyban" végződő északi palota, lakóépület is egyidős vele. Ebben az esetben a nagy torony bizonyos mértékben kaputoronyként is szolgálhatott, hisz csak rajta keresztül juthattak át észak felé. Ma egykori nyílásairól semmi biztosat nem tudunk, a délkeleti belső építmény későbbi lépcsőfeljáró alapozása lehet. Sajnos, Szandavár feltárási alaprajza máig nem került közzétételre, így eredeti topográfiai helyzetét nem ismerjük, sőt azt sem tudjuk, hogyan kell elképzelni a 9x9 m-es, Boldogkőhöz hasonlóan ugyancsak egy sarkában megmaradt szabadon álló négyzetes torony állítólagos kerek előzményét, nem szólva a kronológiai kérdésekről. (Itt kell röviden megemlíteni az előbbi erősséggel közvetlenül szomszédos, de az ásatás után a kőbánya

által elpusztított Szanda-Péterhegy rejtélyes erősségéről, amely szintén publikálatlan még - itt a déli részen ugyancsak állt toronyszerű építmény.)

A csak 1300 körül felépült Salgó esetében azonban biztos, hogy a 10x8 m-es, vékonyabb falú torony sohasem állt szabadon - kezdettől fogva egy falazott udvar kapcsolódott hozzá. Eredeti földszinti bejárat itt sem volt igazolható - egykori formája tehát egy tipológiailag ugyan talán fejlettebb, de mégis csak "toronyvárként" rekonstruálható.

Felsőnyék "minivárában" nem tisztázta teljesen a kutatás, hogy szabadon állt vagy a körítőfallal összeépült-e az alig 7x4 m-es, nyújtott alaprajzú építmény, mely a vármag egyetlen lakásra is alkalmas épülete lehetett. Csekély maradványai alapján nehéz állást foglalni abban a kérdésben, hogy toronynak nevezhetjük-e, a domb aljáról, a Sió felől nézve bizonyára akkor is annak tűnt, ha nem volt több, csak egy emelete. Hasonló a helyzet Füzér teljesen más topográfiai viszonyok között emelkedő várában, ahol a hegytetőt övező ovális falgyűrű délnyugati sarkában tárt fel Simon Zoltán egy többszintű, a vár első periódusából származó, de csak pinceszintben megmaradt épületrészt. Ennek északi falában két kőkeretes ablak is fennmaradt, mint az 1235 előtti nemesi várépítéssel kevés műrészleteinek egyike.

Kétségtelen azonban, hogy nem csak ilyen vitatható elnevezésű és funkciójú épületek, de kifejezett tornyok is kapcsolódtak a kor nemesi váraiban a várfalakhoz, illetve lakóépületekhez. A már többször említett 10x10 m-es "szabványhoz" sorolható egyesületünk névadója, Benevár északnyugati tornya - ugyan az egyedülállóan értékes 1301. évi leírása nem szól nagy toronyról vagy kőtoronyról - azonban aligha értékelhetjük másképp a lakóépülettel, palotával egybeépített vastagfalú építményt, melynek hangsúlyos földszinti bejárata is előkerült.

Nehezebb a helyzetünk Sztrahora magas hegycsúcsra épült, s csupán részlegesen feltárt vára értékelésénél - itt a két, közel négyzetes építmény közül a bejárat melletti, ugyancsak 10x10 m-es keleti épület tűnik inkább toronynak - nem kaputoronynak, hanem a kaput is védő toronynak. Ehhez jó párhuzam - hogy ígéretem ellenére mégis átlépjem a mai határokat -Meggyes egykori vára Kelet-Szlovákiában, melyről nem győzöm eléggé hangsúlyozni, hogy a johannitákhoz való kötése minden alapot nélkülöz, viszont írott források szerint 1313 és 1319 között emeltette egy bizonyos Kokos mester. Alaprajza ugyanakkor arra utal, hogy a bejáratnál átellenben feltárt, feltételezhető lakóépület

is toronyként jelenhetett meg az egykori szemlélő előtt, s hasonlóan tudom elképzelni a helyzetet Sztrahorán is.

Sajnos, az utóbb felsorolt épületekből legfeljebb a legalsó, a külső terephez képest általában kissé lemélyített belsejű szint maradt meg, s ez nincs másképp az egyik leglátványosabb toronyépítménynél, Sümeg nagy tornyánál sem. Ez valószínűleg sohasem állt szabadon, bár jelenlegi kapcsolódó falai nagyrészt már a 16. századból valók. Metszetei viszont jól mutatják, hogy emeletei is ez utóbbi időben épültek, s csupán az északon a falsíkban is eltérő, vastag falú földszint helyezhető 1300 körülre - néhány eredeti nyílással, elsősorban lőrésablakkal. Konkrét megfigyelés azonban nem támasztja alá azt a legutóbb megfogalmazott feltevést, hogy emeletei eredetileg fából készültek volna.

Az eddig sorra vett várak esetében a biztosan vagy feltételesen toronynak tartható épületek általános jellemzőjének tűnik, hogy jellegük, méretük alapján nagyrészt alkalmasak lehettek arra, hogy a korábban említett kettős funkciót betöltsék - tehát lakásra is használhatták őket, ha ez pl. Benevár vagy Sztrahora esetében - lévén kényelmesebb lehetőség is - nem is tűnt ésszerűnek. A pusztulás nagy fokából adódó hiányos adataink alapján azonban más megállapításra nem juthattunk, azaz, ha úgy tetszik, eddig a nemesi lakótoronyok megjelenési formáit tekinthettük át. Ezek döntő többsége négyzetes alaprajzot és általában meglepően egységes, 10x10 m körüli külső méretet mutatott.

Ismerünk azonban más toronyformákat is, mint ahogy a korszak várainak alaprajzi elrendezése is nagy változatosságot mutatott. Így nem ismert eléggé, hogy korai kőfalas váraink között is jelentősebb számban voltak kétrészes várak. Ilyenek Nádasd (a mai Réka) és Szentvid várai, melyek nem csupán közel egyidőben léteztek a 13. század vége körüli évtizedekben, de méretük is nagyrészt megegyezett s végül összeköti őket az is, hogy Rékavár nyugati, Szentvid keleti végén egy-egy kerek toronyhoz kapcsolódik a körítőfal. Az előbbi külső átmérője 8, belső 4 m körül lehetett, míg az utóbbi valamivel nagyobb volt. E két építmény nem csupán azért jelentős számunkra, mert cáfolja a "dunavölgyi hasábalakú tornyok" kizárólagosságára vonatkozó tipológiai elméletet - hanem azért is, mert itt már biztosan nem lakótoronyokról van szó.

Sokkal inkább egy olyan toronyformáról, melynél a katonai, védelmi funkció válik dominánssá, s melyet Gerő László szóhasználatával öregtoronynak nevezhetünk. E típus legmarkánsabb példája a nemrég helyreállított Hollókő, mely különösen értékes számunkra, hisz legalább három, egykor

egymástól fafödémekkel elválasztott szintje maradt ránk az első építési periódusból. Az igen vastag falú s belül ugyancsak szűk ötszög alaprajzú torony alsó szintje teljesen zárt volt, második szintjét csak szűk lőrésablak világította meg, hasonlóan a harmadikhoz, ahol - tehát ilyen magasan - észak felé a bejárata nyílt. Kutatója - ugyancsak Gerő László fejlődéselméletére támaszkodva - kezdetben nem vette figyelembe, hogy együtt épült az övezőfallal. Magam délkeleten véltem felfedezni a toronnyal egyidős lakóépületet, újabban azonban szinte már az egész felsővárat az 1300 körüli időre keltezik, egyelőre még az érvek felsorolása nélkül.

Hollókő tornya tehát aligha volt lakható, erre a várfalon belüli épület vagy épületek álltak rendelkezésre, öregtorony volt tehát, szerepe - a tornyok mindenütt meglévő hatalmi szimbólum jellegétől eltekintve - kifejezetten hadászatinak tekinthető, klasszikus megfogalmazás szerint, mint utolsó védhető pontra, ide vonultak vissza szükség esetén a vár védői. A fejlődés - ha egyáltalában jogosan használjuk ezt a szót - abba az irányba vezetett, hogy a korábban egyetlen épületben, a lakótoronyban koncentrálódó kettős, védelmi és lakófunkció kettévált, az elsőt átvette a szűk, zárt és magas öregtorony, míg az utóbbi számára külön paloták épültek. Mindennek - s egyúttal az 1300 körül váraink egyik alapsémájának - talán legszebb példája (kivételként ismét felvidéki emléket említve) az 1304-ban emelt Abos melletti Somos vára - ugyancsak kerek öregtoronnyal. Hasonló értelmezés valószínűsíthető a csak részben feltárt ipolydamásdi Zuvár kerek toronyépítményénél is.

Ezzel tehát kialakult egy igen célszerű alaprajzi forma, mely természetesen nem volt általánosan elterjedt - mint láttuk Salgó esetében, vele egyidőben még udvarral bővített toronyvárak is épültek. Sőt, más, a tornyok kérdését tekintve is fontos várformákról is tudunk. Így a kőszegi Óház 20x13 m-es külső méretű, osztófallal és vízgyűjtővel rendelkező magja a szomszédos osztrák területeken kedvelt "Festes Haus" jó példája - így is nevezi egy korabeli német forrás. Sajnos, a rendelkezésre álló felmérés színvonala már nem tükrözi az ebből következő, a nyugati területekre akkor jellemző volt magasabb fejlettségi szintet, mint ahogy az az új publikáció, melyben közzétételre került, ugyancsak messze alulmúlja az újabb magyar várkutatókat. Ez utóbbi áll a kőszegi városi vár - egyetlen Árpád-kori nemesi városi várunk - korábban közzétett periodizációjának javasolt felülvizsgálatára is. A kőszegi alsóvár tornyai minden bizonnyal építetdjüknek az alsóausztriai és a cseh-morva területekkel fenntartott szoros kapcsolatát tükrözik vissza, ugyanakkor még nem mondhatunk biztosabban a francia eredetűnek vélt, éllel ellátott hengeralakú tornyok (Mátraderecske-Kanász, Fraknó) építési koráról és funkciójáról.

Az eddig tárgyalt emlékek döntő többsége hegy- vagy dombvidéken épült. Ebből a szempontból figyelemre méltó, hogy Simontornya várának szerény falmaradványok alapján készített rekonstrukciója erősen elütni látszik jelenleg ismert nemesi váraink többségétől. Ezt természetesen adódhat síkvidéki váraink nagyobbmértékű pusztulásából, tehát ismereteink hiányosságából is. Mint láttuk - az is közel "szabványméretű" torony és falazott udvar ugyan másutt is előfordul, kifejezett kaputorony léte azonban - s főleg ebben a fejlett formában - e korban még csak királyi épületeknél bizonyítható.

A Castrum Bene Egyesület 1997. Évi, Sárospatakon tartott III. vándorgyűlésén előadás lényegében változatlan szövege. A tárgyalt várakra vonatkozó irodalmat elsősorban a Castrum Bene 1989 (Bp. 1990) kötet egyes tanulmányaiban (Vándor László, Michal Slivka, Horler Miklós Szabó J. József, Juan Cabello, Bodnár Katalin, Miklós Zsuzsa, Gádor Judit, Kiss Gábor-Tóth Endre, Dénes József, Simon Zoltán cikkeiben, valamint ugyanott Feld István tanulmányának jegyzeteiben), valamint Feld István: Középkori váraink kutatásáról. Műemlékvédelem XXXV (1991) 197-219. című munkájában, továbbá a Korai magyar történeti lexikon Bp. 1994. egyes szócikkeiben (Benevár: 97., Bibervár: 445., Boldogkő: 117., Csobánc:153., Diósgyőr: 168., Felsőnyék: 497., Fraknó: 225., Nádasd: 473., Salgó: 591., Sárvár: 595., Siklós: 601., Simontornya: 601., Somos: 375., Sümeg: 612., Szanda :617., Szentvid:636., Sztahora :657., Váchartyán : 705.,) lehet megtalálni, az előbbi kettőben egyedi dokumentációs anyaggal, az utóbbi 728-729. oldala között alaprajzi összeállítással. Ezen kívül megemlítendő a Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára sorozatból a Csesznekről (453.sz.), Hollókőről (550. sz.) és Nógrádról (498. sz.) megjelent kötet. Górra legutóbb: Tanulmányok Csepreg történetéből. Szerk. Dénes József. Csepreg, 1996. 105-107., Kanászvárra legutóbb: Nováki Gyula: Középkori várak új felmérése a Mátrában. Mátrai Tanulmányok, Gyöngyös, 1997. 14-15. Végül Kőszegre: Bakay Kornél: Castrum Kwszug. Kőszeg, 1996.